

УДК 141.338

ПОНЯТТЯ «ХАОС» У ПОСТМОДЕРНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Світлана Куцепал

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Васильківська, 60, м. Київ*

Проаналізовано поняття „хаос”, його використання у природничих та суспільних науках, зокрема – у концепціях французьких філософів Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж.-Ф. Ліотара. Розглянуто різновиди креативного хаосу (ризوما, тіло без органів), що їх запропонували французькі мислителі другої половини ХХ ст.

Ключові слова: космос, світ, хаос, ризома, текст.

Дослідження поняття „хаос” є *актуальним*, адже для постмодерної філософії характерне перенесення акцентів з традиційно визнаних концептів (на кшталт „звільнення Духу”, „діалектика” тощо) на ті, що їх упродовж століть вважали другорядними, які було витіснено на маргінес філософської думки. Саме до таких понять належить поняття „хаос”, добре відоме з античності. На час свого виникнення воно позначало субстанційний стан, здатний породжувати множину навколишніх речей, тому він мав приблизно однакові права з космосом. Це положення підтверджує думка Емпедокла: „Космос (тобто світ як упорядковане ціле) один, однак космос не становить [цілого] Всесвіту, але [формує] тільки деяку, невелику частину Всесвіту, решта [її частина] є неопрацьованою матерією” [1, с. 300] та відоме висловлювання Геракліта „Подібний до безладно розсипаного сміття найпрекрасніший космос” [1, с. 276]. У поемі Гесіода „Теогонія” однією з первинних субстанційних основ Всесвіту є Хаос, з якого потім народжуються інші стихії та природні утворення. Однак у подальші періоди розвитку філософії особливого поширення це поняття не набуло.

Ситуація докорінно змінилася після виникнення некласичної науки та філософії ХХ ст., коли поняття „хаос” отримало „друге народження”, оскільки некласична філософія й наука вельми зацікавилися дослідженням різноманітних нелінійних процесів (від тих, що мають місце у макросвіті, до письма). Саме тут і „прислужився” хаос як своєрідна „парадигмальна матриця” під час дослідження нелінійних процесів. Однією з головних переваг хаосу визнано його креативну самодостатність, здатність випадкових флуктуацій, які відбуваються на мікрорівні, породжувати нові організаційні порядки вже на макрорівні, тобто самоструктурування нелінійних утворень.

Хаос потрапляє у центр уваги як представників науки, особливо синергетики, так і філософів, котрі проводять спеціальні міжнародні симпозиуми (наприклад, 1991 р. у Токіо), щоб дослідити значення поняття „хаос” у природничих та суспільних науках [6]. Досить плідно вивчають поняття хаосу Р. Арон,

В. Афанасьєв, Ю. Василенко, А. Гулідів, І. Добронравова, Ю. Наберухін, М. Прохоров, розглядаючи його як з методологічних, так і зі світоглядних позицій.

Мета статті – проаналізувати поняття „хаос” у концепціях сучасних французьких філософів (Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотара), які послуговуються ним досить часто і в досить незвичних варіаціях. Досягнення зазначеної мети передбачає низку завдань: визначити місце концепта „хаос” у картині світу, представленій сучасною французькою філософією; розглянути різновиди креативного хаосу – ризому, тіло без органів; проаналізувати роль поняття „хаос” у номадології Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі.

Своєрідний вияв актуалізації поняття „хаос”, а також його подальша метаморфоза наявні в сучасній французькій філософії. Однією з особливостей останньої є сприйняття світу як Тексту, тому репрезентація посідає одне з ключових положень у постсучасній картині світу. Для світу, який розуміють як Текст, характерна плюралістичність, тому актуалізується множина семантичних центрів і, відповідно, множина можливих інтерпретацій. Окрім того, на думку Ж.-Ф. Ліотара, семантичні центри здатні здійснювати терор щодо асемантичного простору, а речення різних функціональних режимів прагнуть захопити владу одне над одним, перебувають у стані розбрату.

Ще однією своєрідною метаморфозою хаосу є культовий концепт Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі „ризом”, який вони оспівали та випестували в однойменній книзі. Ризомі, котра складається з плато, також властива відсутність структури, її елементи існують для того, щоб змінюватися один одним. „Ми називаємо „плато” будь-яку множину, пов’язану з іншими через наземні, поверхові стебла, які таким чином формують і поширюють ризому... Кожне плато можна прочитати в будь-якому місці і співвіднести з будь-яким іншим” [2, с. 28].

Хаос у фантасмагоричних побудовах Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі знаходить ще один притулок – він оселяється в номадологічному вимірі їхньої онтології. Сутність номадологічної установки – у відмові від структурної організації буття та від розуміння простору як утвореного множиною семантичних та аксіологічно визначених елементів (точок), пов’язаних дискретно-диференційованим зв’язком. „Ризома розвивається, варіюючи, розширюючи, завойовуючи, схоплюючи, впроваджуючись” [2, с. 27]. Наслідком цього стає заперечення зовнішнього детермінізму, котрий більше не розуміють як примусову каузальність.

Оскільки для Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі не існує сумнівів у тому, що класична метафізична модель світу вичерпала себе, то на зміну їй має прийти номадологічна картина світу, де предметність постає ризоматичною, аструктурною, нелінійно організованою; простір завжди відкритий для територизації, оскільки він абсолютно децентрований, а детермінізм – це лише випадкове поєднання сингулярностей. Тому номадологічному проекту властива принципова процесуальність, адже ризома не починається і не закінчується, вона завжди посередині.

Як візуальний образ номадологічної конструкції Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі розглядали гру „го”, котру вони вважають грою кочівників (*nomad* – кочівник) і

яка, на відміну від шахів з їхніми детермінованими точками розташування та замкнутим простором шахівниці, є абсолютно декодованим простором, позбавленим територизації та детериторизації, абсолютно необмеженим, тобто світом, заповненим номадичними сингулярностями. Зрозуміло, що такий простір має бути лише пласким, бо він позбавлений тієї „генетичної вісі”, котра детермінує структурну єдність. Ризома як номадологічна конструкція існує в нелінійному вимірі, не підпорядковується структурним та породжувальним моделям. Рух у ризомі – дисперсний, тому те, що є зовнішнім у топологічному вимірі, не тотожне зовнішньому у вимірі аксіології. Ризома має креативний потенціал самоорганізації, її можна розірвати в будь-якому місці й спокійнісінько перебудуватися в іншу лінію. Складники ризоми (сингулярності), поєднуючись між собою, утворюють уже знайомі нам „плато”, своєрідні „лінії вислизання”, які є принципово плинними, не підвладними ні аналізу, ні фіксації.

Сингулярності Ж. Дельоза подібні до монад Г. Ляйбніца в тому сенсі, що кожна індивідуальна монада виражає світ через зв'язок з нею інших тіл. Світ, таким чином, формується і мислиться лише навколо індивідуальностей, що заповнюють його, а індивідуальності, у свою чергу, отримують буття у світі лише завдяки циклу сходження. Творчу (і перетворювальну) силу у світі мають тільки індивідуальності в момент їхнього живого теперішнього, щодо якого і минуле, і майбутнє навколишнього світу набувають фіксованого, незворотного напрямку, тобто формується структура „індивідуальність – світ – інтеріндивідуальність”. Ця система є першим рівнем здійснення сингулярностей, для яких характерні такі ознаки: вони поширюються по серіях звичайних точок, їх відбирають згідно з правилом сходження, вони втілюються в тіла, стають станами тіл, локально оновлюються заради нових здійснень. Світові замало бути здійсненим, він також має бути вираженим. Лише виражений світ складається з певних поєднань сингулярностей, він сформований таким чином, що будь-які серії, котрі залежать від своїх сингулярностей, сходяться одна до одної; а там, де вони розходяться, виникає новий світ, який характеризують як „не-співможливий” з першим.

На другому рівні утворюються монади, що мають здатність вийти за межі іманентної трансцендентності шляхом конструювання особливого предмета, а саме – „другого суб'єкта”, котрий володіє своїм власним світом. У такий спосіб на абстрактному онтологічному полотні дельозівського світу з'являються особистості, людські індивідуальності, Его, котрі є причиною самих себе.

У концепції Ж. Дельоза живуть та діють ідеальні утворення, тому цілком логічними є такі слова філософа: „Індивідуальності – це безконечні аналітичні речення: безконечні щодо того, що вони виражають, але конечні у своєму очевидному вираженні стосовно своїх тілесних зон. Особистості є конечними синтетичними реченнями, конечними у своєму визначенні, але невизначеними щодо свого використання. Індивідуальності та особистості самі собою є онтологічними реченнями – особистості ґрунтуються на індивідуальностях (і навпаки, індивідуальності ґрунтуються на особистості)” [3, с. 149].

Отже, згідно з концепцією Ж. Дельоза, для утворення світу потрібні: сингулярності, що генетично первинні; об'єкти, які виникають завдяки поєднанню сингулярностей і для яких характерна наявність аналітичних предикатів суб'єктів, що утворюються; самі суб'єкти, наділені здатністю вступати у відношення один з одним. Після того, як сингулярність виривається за межі іманентного, спілкується та поєднується з іншими Я, виникає навколишній світ, належний множині сингулярностей, адже завдяки наявності доіндивідуального простору сингулярностей вони мають здатність розгортатися в декілька індивідуальностей. Безособове трансцендентальне поле, котре Ж. Дельоз визначає як „...межу, яку встановлено між тілами, узятими в їхній цілісній сукупності всередині меж, що їх оточують, з одного боку, та реченнями як такими – з іншого” [3, с. 156], породжує особистість, а з сингулярностей трансцендентального поля народжується індивідуальність.

У контексті розгляду хаосу неможливо оминати „тіло без органів”, ще один концепт Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, який вони використовують, конструюючи шизоаналіз. Хоча авторство цього терміна офіційно приписують А. Арто, його також можна знайти і в античності, наприклад, в уривках поеми „Про природу” Емпедокла [1, с. 305].

У концепції Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі „тіло без органів” також представлено як самостворювальну систему, оскільки воно постійно породжує органи під впливом зовнішніх імпульсів, моделює організм на основі чистої інтенсивності, постійно перебуває в стані становлення.

Тіло без органів створено таким чином, що воно може бути зайняте або заселене лише інтенсивностями. Тільки інтенсивності відбуваються та циркулюють, бо тіло без органів – це не місце огляду, не місце і аж ніяк не носій, на якому щось стається. „Воно не має нічого спільного з фантазмом, не має нічого інтерпретувати, а лише дозволяє інтенсивностям відбуватися, продукує й розподіляє їх у *spatium*, котрий інтенсивний і не має протяжності. Воно ні простір, ні у просторі, воно матерія, котра до певного ступеня займає простір – будь-який ступінь відповідає продукованим інтенсивностям. Воно – це потужна та неоформлена, нестратифікована матерія, інтенсивна матриця, де інтенсивність дорівнює нулю, але в цьому нулі немає нічого негативного. Матерія дорівнює енергії. Виробництво реального як інтенсивна величина, що починається з нуля. Саме з цих причин ми розглядаємо тіло без органів як яйце перед протяжністю організму та організації органів, перед утворенням шарів. Яйце інтенсивностей визначається вісями та векторами, градієнтами, динамічними тенденціями з перетвореннями енергій, кінематичними рухами з перегруповуваннями, міграціями, і все це незалежно від побічних форм, тому що органи з'являються та функціонують тут як чисті інтенсивності” [4, с. 211].

Апофеозом відродження поняття „хаос” і перенесення його з маргінесу на центр філософсько-культурологічних роздумів є неологізм, який створив Дж. Джойс в інтелектуальному бестселері „Поминки Фінегана” – „хаосмос”. Розглянемо докладніше цей твір ірландського письменника, творчість якого до початку 90-х років була забороненою для радянського читача. У своєму романі „Поминки

Фінегана" (1939 р.) Дж. Джойс намагається створити універсум, котрий проходить еволюцію від хаосу до космосу, навіть більше, упорядкований космос імпліцитно включений до хаосу, проблискує в ньому. Герої роману – родина трактирника Ір-векера із Дубліна – перебувають нібито за межею часу, поза часом, тому з кожним членом цієї родини відбуваються дуже дивні перетворення, вони одночасно можуть бути різними людьми. Недаремно сам Дж. Джойс називав цей твір „романом-шифром”, оскільки, використовуючи надзвичайно складні ідіоми, поєднуючи лінгвістичні одиниці абсолютно різної природи, нанизуючи довжелезну нитку асоціативно-смыслового намиста, він створює особливу „мову над мовою”, Мета-текст, котрий практично не надається до коментування. Звичайно, такий Текст є різновидом „речі в собі”, проникнути в яку можна лише за допомогою шифру. Розуміючи це, автор пропонував сприймати роман радше як музику, а не як літературу. Події у творі подібні до фантасмагоричного сну, постійно переплітаючись, перетікаючи одна в одну. Червоною ниткою проходить ідея вічного колообігу життя людини, плину історії, наслідком чого стає усвідомлення нібито більшої реальності книги, ніж буття. Саме в такому романі й з’являється поняття „хаосмос”.

Підхоплене постмодерною філософією, це поняття спочатку не мало чітко визначеного „місця прописки”, оскільки в найімовірніших місцях проживання – у традиційних бінарних опозиціях „космос-хаос” або „сенса-нонсенс” – воно чомусь почувалося пасербом.

Долею „хаосмосу” переймалися Ж.-Ф. Ліотар та Ж. Дельоз. Перший пов’язав його з поняттям „нестабільність”, оскільки саме нестабільність, втрата віри в метанаративи є характерною рисою постсучасності. Водночас нестабільність має креативну здатність – у тексті, котрий позбавлений вихідного сенсу, можливі будь-які потенційні семантики, а простір актуалізації взагалі стає необмеженим. У цьому контексті варто пригадати досягнення неklasичних наук.

Класична наука представляла світ у вигляді універсуму, що підпорядкований універсальним законам природи, детермінується ними. Саме існування фізичної реальності безпосередньо залежить від лінійності універсальних законів, їхньої зворотності у часі, що й забезпечує незмінну сутність навколишньої фізичної реальності.

Унаслідок наукових революцій минулого століття з’явилося усвідомлення того, що детермінованість світу законами природи не є достатнім обґрунтуванням свободи у виборі початкових умов існування. Нелінійна наука, зокрема синергетика, створює принципово нову картину світу, де рівноправними щодо законів стають події вибору системою на пряму свого розвитку в тих місцях, де відбувається розгалуження динаміки нелінійної системи, тобто в точках біфуркації. Саме в них нелінійна система є принципово відкритою, тобто навіть найменша зміна може зумовити неабиякі наслідки. У нелінійних системах хаос наділено креативною силою і його не ототожнюють з безладом. І. Пригожин та І. Стенгерс зазначають: „З операціонального погляду, сфера хаосу надзвичайно розширюється і включає численні сімейства класичних чи квантових систем, а насправді – усіх

систем, які відповідають фундаментальному опису природи, як ми розуміємо його сьогодні, у термінах полів, що взаємодіють" [5, с. 9].

У парадигмі неklasичної науки виникає поняття динамічного хаосу, у якому, як це не парадоксально звучить, порядок детермінований хаосом, тобто будь-яка дія в системі нелінійної динаміки детермінована певною формулою. При цьому важливо пам'ятати, що нелінійні системи реагують навіть на найменші неточності під час визначення вихідних величин, тому можна передбачити й спрогнозувати зовсім невелику кількість рухів (кроків). Навіть незначна розбіжність вихідних умов може спрямувати рух системи в іншому напрямку, зумовити інший фінал у розвитку подій.

Оголосивши війну „єдності”, „цілісності”, „одиночності”, постмодерна філософія просто не може дозволити собі розуміти навколишню дійсність ні тільки як хаотичну, ні як космічно ієрархізовану, оскільки обидва варіанти будуть виявом такої ненависної постмодернові структури. Вихід із цієї ситуації запропонував Ж. Дельоз у своїй роботі „Логіка смислу”, у якій реальне буття представлено іманентною тотожністю хаосу та космосу, де відбувається гра смислу та нонсенсу. Тому сенс, перш ніж народитися, має досягнути хаосу, побути на межі нонсенсу. Згодом у роботі „Ризома”, яку Ж. Дельоз написав разом з Ф. Гваттарі, хаосмос отримує місце постійного проживання у ризоматичній онтології світу. „Світ перетворився на хаос, ... хаосмос-корінець посів місце світу кореня” [2, с. 11]. Перша модель (світ-корінь) має стрижневі корені з периферійним недихотомічним розгалуженням гілок, і для неї характерне роздвоєння Єдиного, що підпорядковується законам бінарної логіки. Важлива роль при цьому належить суб'єктові, а об'єкт цілковито підпорядковується умові „міцної корінної єдності – єдності стержня, який підтримує вторинне коріння” [2, с. 10].

Система-корінець (хаосмос) відрізняється від першої тим, що її головний корінь або знищений, або недостатньо розвинутий, тому він є тією основою, на яку надбудовують вторинні корені, утворюючи в такий спосіб множинності.

Висновки. Серед розглянутих фантазмагоричних утворень сучасних французьких філософів особливе місце належить ризомі. Саме в ризомі можливі акти взаємопереходу хаосу та космосу, тому що знято їхню споконвічну суперечність, оскільки буття ризоми можливе лише в стані „між”, коли відбувається осциляція між хаосом та космосом, порядком та небуттям, таке собі *онтологічне інтермецо*. Образ ризоми, таким чином, виглядає найвдалішим концептом, який пояснює спосіб існування самої постсучасної філософії, і водночас є способом пояснення нею навколишнього світу. Ризома постає як ацентрована система, що перебуває в постійному процесі становлення. Така собі середина без початку або кінця, те становить „між”, котре й позначає собою ставлення представників сучасної французької філософії (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко), якого вони дотримувалися під час розгляду фундаментальних філософських проблем. Їхні філософські побудови, які дуже часто називають просто постмодерними, значно глибші, ніж це здається на перший погляд, оскільки вони намагаються знайти та опрацювати не лише ті факти, що перебувають на поверхні (суто постмодерний

підхід) або в глибині (прерогатива модерну), а віднайти точки зламу та перетину між ними, саме той вимір „між”, котрий може допомогти пізнати вічні таємниці Логосу, Рачіо, Людини, Бажання тощо. Ризоматичні варіації на теми буття віднаходять його конструкцію не в жорсткому каркасі централізованої структури, не в ієрархізованій побудові багаторівневого світу, а в дуже гнучких, інколи цілковито позбавлених опору та інерції, живих нитках, головною гідністю яких є не місце перебування, а властивість існування.

1. Антология мировой философии. В 4-х т. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1. – Ч. 1. – 576 с.
2. Делез Ж., Гваттари Ф. Ризома // Философия эпохи постмодерна. – Минск, 1996. – 208 с.
3. Делез Ж. Логика смысла. – М.: Издательский Центр “Академия”, 1995. – 296 с.
4. Deleuze G., Guattari F. Tausend Plateaus: Kapitalismus und Schizophrenie – Berlin: Merve-Verl., 1997. – 716 s.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант. – М.: Прогресс, 1999.
6. The impact of chaos on science and society / UN Univ.; Ed by Grebodi c., Yorke J.A. – Tokyo etc.: UN Univ. press, 1997. – XIV. – 401 p.

THE USE OF THE NOTION “CHAOS” IN POSTMODERN PHILOSOPHY

Svitlana Koutsepal

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Vasyl'kivs'ku St. 60, Kyiv

An analysis of the term “chaos” and its use in nature, literature and philosophical sciences are given in the article. Particular attention is paid to the conceptions of the French philosophers.

Key words: universe, chaos, world, text.

*Стаття надійшла до редколегії 8.02.2005
Прийнята до друку 23. 05. 2005*